

L'Albera: gran propietat i Paratge natural d'interès.

Una mirada històrica

Un dels aspectes fonamentals de la gestió de la custòdia del territori és la propietat de la terra, resultat d'unes determinades pràctiques, com els tancaments de terres a través de diversos usos socials de la informació. La propietat, una construcció històrica i una realitat social, només havia estat estudiada sobre la base de la legislació i la jurisprudència. Més enllà de les lleis, les pràctiques de propietat van tenir un paper determinant. En estudiar el procés de formació de la propietat, com ha posat de manifest Rosa Congost, veiem el seu caràcter mutant i que aquesta no és eterna ni estàtica. A l'Albera, com en altres indrets de la Catalunya dels masos, detectem finques de diversa grandària que són el resultat d'una dialèctica social de la llarga durada històrica.

La fragmentació o la concentració d'aquesta respon a uns interessos i desigualtats de classe i s'explica perquè unes pràctiques de propietat s'imposaren, amb diferents mètodes, a d'altres formes d'entendre-la com l'exercici d'usos i aprofitaments comunitaris. Històricament ens apareixen terres comunals o amb aquests usos, unes finques que van ser parcel·lades, repartides o privatitzades en diferents moments sobre la base legal o, amb diferent metodologia, a través de vies de fet. Per exemple, sabem d'un passat de comunals i usos col·lectius a la Jonquera, Cantallops, Requesens, Sant Climent i Espolla. Entre l'entramat de la propietat també ens apareixen camins públics i camins ramaders no sempre coneguts i amenaçats de privatització, un patrimoni imprescriptible i inembargable, avui, sovint descuidat i oblidat per la desídia de les diferents administracions.

L'estudi dels masos també ens ajuda a comprendre la formació i la fragmentació d'aquests patrimonis com, per exemple: l'engrandiment en detriment del comunal; i l'atomització, establiment o venda de parcel·les per assegurar unes rendes o a causa de diverses necessitats o interessos. Entre els instruments institucionals i figures jurídiques que van fer possible aquesta

Lluís Serrano
Jiménez, doctor en
història, (CRHR – IRH)
Universitat de Girona
ORCID núm. 0000-0001-9018-5720

transformació social podem citar l'emfiteusi i la modalitat del contracte de rabassa morta, molt importants per explicar l'accés a la terra i l'expansió agrícola del segle XVIII. Els canvis agraris s'estenen per diferents factors i demandes del mercat o, entre altres, per fets traumàtics com la reculada del cultiu de la vinya per l'arribada de la fil·loxera.

A la província de Girona la concentració de la propietat, en general de forma dispersa, és un fet històric i un fet notori. A l'Albera també existeix aquesta *gran propietat* i de forma –certament– agrupada, de gran extensió. Entre aquesta hem de citar les muntanyes de Requesens, Baussitges i Sant Quirze de Colera, unes finques, de més de vint quilòmetres quadrats cadascuna, en els termes de la Jonquera, Espolla i Rabós d'Empordà. Aquestes terres, bàsicament forestals, l'any 1986 varen ser protegides, total o parcialment, com a Paratge Natural d'Interès Nacional. Les tres representen un bon exemple històric de la societat rural de la Catalunya dels masos i la relació d'aquestes àrees amb les grans famílies terratinents de la província. Entre aquestes, en el segle XIX, podem distingir el marquès de Camps, el comte de Peralada i la família Nouvilas, el primer, quart i tretzè de la llista de grans contribuents de la província de Girona l'any 1875.

Així doncs, han estat diferents processos històrics i interessos socials els que expliquen l'evolució de la propietat, els tancaments de terres i l'exclusió d'altres usos i aprofitaments a tercers. El resultat d'aquest 'individualisme agrari' va ser que, actualment, la gran majoria de la superfície boscosa es troba en mans privades. La història de la propietat és viva, dinàmica i canviant. Vegem-ne –de forma breu– alguns aspectes de la seva evolució amb la mirada fixada en aquestes tres grans propietats.

Requesens

La superfície supera les 2.200 hectàrees i es tracta d'uns espais forestals de fort caràcter. Amb un nucli de població principal amb la presència d'un dels santuaris marians més coneguts i concorreguts, especialment entre els segles XVII i XIX, es distingeix pel poblament dispers de masos amb un fort component pecuari. Històricament, es registren diversos exemples de relacions de propietat i de conflictes amb els límitrofs pels aprofitaments forestals i ramaders. Enric Bassegoda, sobre la base de documents de l'Arxiu Municipal d'Espolla, explicava algunes tensions entre les autoritats d'Espolla i les de Requesens. Una denúncia de 29 d'octubre de 1798, derivada d'un aprofitament forestal, proporciona una delimitació entre els dos llocs en onze punts. L'interessant de la qüestió és que el 1619 havia sorgit un problema similar. Per tant, ens trobem davant d'un conflicte larvat i latent que es mantenia 179 anys després. En aquest document del segle XVII, publicat per Fidel Fita i Joan Vilanova (1890), hi consten el detall dels límits –els mateixos que apareixen el 1798– entre Espolla i les possessions del comte de Peralada.

A causa d'unes discussions per l'aprofitament del suro, ressorgia un antic conflicte amb Sant Climent. L'enfrontament, que es va conèixer com «les qüestions dels de Sant Climent», abans de 1747 disputaven unes porcions forestals del comte de Peralada. Finalment, el 1777, signaven concòrdia que establia els límits entre dos termes que coincidien amb els lindars de les jurisdiccions senyorials de dos aristòcrates de gran pes específic: del comte de Peralada i el duc de Medinaceli (comte d'Empúries). Les multes a pastors per l'entrada

de ramats no eren estranyes. Tomás Bataller procurador del comte de Peralada, el 20 de desembre de 1791, rebia de Narcís Moré de Cantallops l'import de la multa per haver pasturat cabres a Requesens, prop d'Espolla.

El 1814 els comtes de Peralada aconseguien un ban penal de la Reial Audiència. En el rerefons apareixen les tensions pels aprofitaments col·lectius dels boscos de Requesens, amb els pobles limítrofs i, especialment, amb Cantallops. D'aquesta forma es prohibia l'accés i els aprofitaments com la tala d'arbres. La qüestió es resolia amb una concòrdia entre les parts, el 1817, que buscava tornar a controlar un dret comunal concedit el 1616 amb un privilegi del comte Jofre de Rocabertí.

A principi de 1927 Isabel Falguera, la muller del duc de l'Infantado, comprava la muntanya i al novembre, apel·lant la llei de caça, prohibien l'entrada a la finca, ho anunciaven al butlletí oficial de la província. Per contra, la protecció de l'Albera ja es va plantejar, com a parcs i boscos reservats, en el *Pla regional de distribució en zones del territori català*, un pla territorial encarregat per la Generalitat republicana i elaborat pels germans Nicolau i Santiago Rubió Tudurí. Durant la Guerra Civil, el 1936, l'Ajuntament de la Jonquera va comissar la propietat.

Baussitges

Coneguda, històricament, com a muntanya d'Avinyó (el cognom d'uns destacats terratinents empordanesos), comprenia la Garriga d'en Mateu, Baussitges i Sant Genís Desprac, aquesta enorme propietat l'heretà el marquès de Camps. En aquesta muntanya, amb diferents masos pecuaris i forestals, tenim constància de conflictes de llarga durada en relació als aprofitaments i usos col·lectius. L'any 1780, a Espolla i Vilabertran, es publicava un ban penal, concedit per la Reial Audiència de Barcelona, i es feia un pregó a instància de Mariana d'Avinyó, resident de Peralada. S'havia presentat un memorial a l'alt tribunal. Les queixes eren per diverses afectacions en dues heretats, una a Vilabertran i l'altra a Vilatenim, on individus entraven amb ramats a les closes i s'emportaven fems. Però feia esment, especialment, als "graves perjuicios" a la gran partida de muntanya i boscos de Sant Genís Desprac, els Cantons i Baussitges. Els veïns d'Espolla hi anaven a pasturar, buscar aglans i llenya.

Sembla clar que, en aquest cas, estaríem davant d'unes terres de tradició d'aprofitaments comunals, atès que més de cent anys després, la *problemàtica*, o la força del costum, continuava. A partir de 1851 la pràctica d'anunciar la prohibició d'accés a les terres dels masos al Butlletí Oficial de la Província va ser una experiència comuna entre els propietaris catalans i substituïa, en certa forma, a la pràctica de sol·licitar un ban penal a la Reial Audiència. Per aquesta raó, el marquès de Camps el 1892 publicava un anunci en el BOP de Girona. Hi prohibia l'accés a la finca de Baussitges i el mas Girarols, i hi denunciava, entre altres, la "caza, pastoreo abusivo y corta de leñas". A Espolla, Carlos de Camps i de Olzinellas tenia el 47,27% del total de la propietat rústica i urbana del municipi. Més endavant, com ha explicat Marciano Cárdbaba, l'any 1936 el comitè local va comissar i col·lectivitzar aquestes terres.

Sant Quirc de Colera

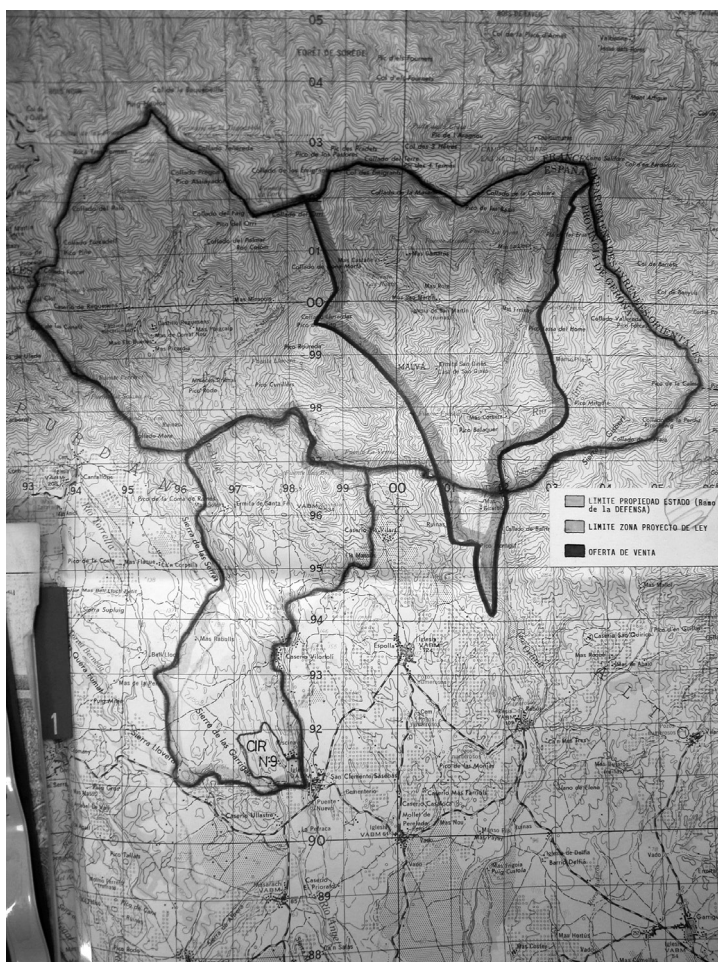
A Rabós trobem més exemples de tancaments, una de les eines per la construcció social de la propietat. Els artífexs van ser membres de la família Nouvilas, una de les nissagues interessants de propietaris que ajuden a explicar els canvis històrics. Tenien els masos Nouvilas, Mallol, del Convent i dels Pils, resultat de diferents establiments emfitèutics i polítiques matrimonials. La construcció de l'església parroquial de Sant Quirc i Santa Julita, de grans proporcions i a tocar de la casa del mas Nouvilas, tenia la intencionalitat de fundar una nova població. L'hereu Josep-Anton de Nouvilas i de Quintana (1783-1858), va ser l'autor d'un relat sobre els orígens de la família, els processos de colonització dels espais forestals, de transformació agrària i de domesticació de la natura. Es tracta d'un text originalment escrit en castellà que, els autors del capítol de llibre, van decidir traduir-lo al català. Amb un destacat caire romàntic es tracta d'una història de la propietat de lloança d'un descendent cap als seus avantpassats. Recrea atmosferes emotives i imatges de gran plasticitat. L'engrandiment del patrimoni des del segle xv al xix, l'esforç per la producció agrària i pecuària de terres de poc rendiment, els incendis per tenir pastures, la consolidació de la propietat és presentada com una gesta. Havien acumulat 2.136 hectàrees. L'esforç va comportar rendiments, ascens i preeminència social: títols de noblesa. També apareix la preocupació pels camins i el control dels accessos. Sobre els usos col·lectius trobem la instauració de vigilància i la contractació d'un guarda particular jurat, un dels èxits del propietari catalans després de sol·licitar-ho al govern d'Isabel II. La repetició de la publicació d'anuncis era la mostra que persistien els aprofitaments col·lectius. Florencio de Nouvilas, el novembre de 1858, privava l'accés als masos de Castelló d'Empúries, Vilanova de la Muga i a la gran finca de Sant Quirc de Colera. Posteriorment, l'any 1899, el seu fill Ramon de Nouvilas Feliu reiterava l'operació i publicava un anunci per prohibir l'accés a les mateixes finques de Rabós. L'any 1936 s'iniciava una col·lectivització de les terres.

A Rabós la família ha tingut continuïtat fins a l'actualitat. Requesens va passar per diferents propietaris i avui pertany a dues famílies titulars de la societat limitada Inversions Forestals i Ramaderes. Baussitges, a Espolla, ho va comprar la família Carola que, amb l'intent de venda de la muntanya a l'exèrcit, va engendrar el revulsiu per la protecció de l'Albera. El Ministeri de Defensa, avui, es manté com el quart propietari de l'Albera.

Sant Climent i el terreny militar

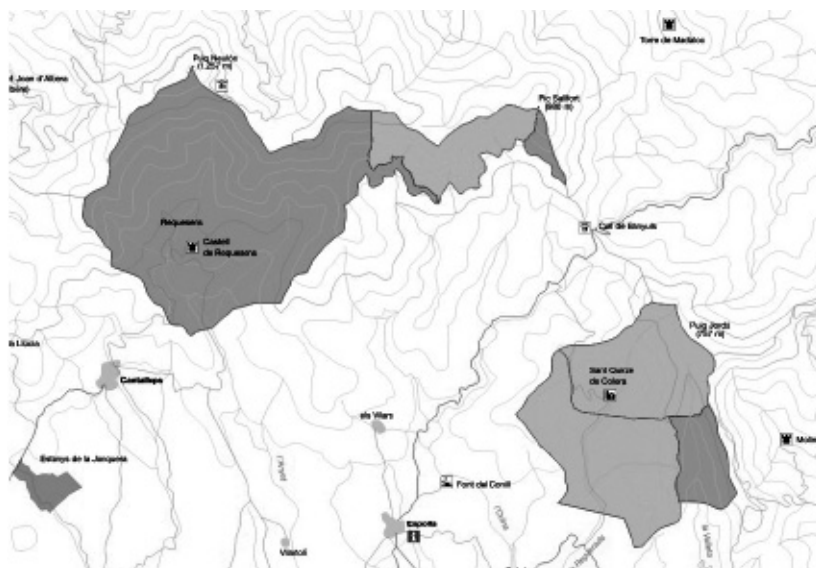
La propietat del Ministeri de Defensa, situada als termes municipals de Sant Climent i Espolla, amb 1.567 hectàrees, és el resultat de diferents processos històrics que expliquen el segle xx, la presència militar a tocar la frontera amb França, les pràctiques de tir –abans i després de la Guerra Civil–, i el ritual de traspàs que representava per milers de joves el servei militar obligatori. Van tenir lloc diverses expropiacions. Primer, per les instal·lacions pròpiament dites i, més tard, quan es convertia en Centre d'Instrucció de Reclutes (CIR) núm. 9, la necessitat d'un ampli camp de maniobres. Era 1978 quan es va decidir una expropiació que va ser acceptada i, alhora, rebutjada per diferents sectors. A Espolla es va viure amb especial indignació.

Més enllà de la propaganda governamental que justificava destinar aquestes àrees a diferents exèrcits, sembla força clar que, aquests espais, s'han preservat de l'especulació urbanística. Els terrenys forestals del camp de tir o d'entrenament –que limiten amb Requesens–, més enllà d'incendis forestals provocats històricament per les pràctiques d'artilleria, esdevenen, avui dia i de facto, una reserva natural. Altres exemples són punta Falconera a Roses i les Planasses a l'Escala.

Plànol militar, elaborat per l'exèrcit, amb la comparativa entre l'oferta i l'àrea a protegir, circa 1985. Archivo Intermedio Militar Pirenaico. Expedient sobre la proposta per adquirir Baussitges

Els descendents del marquès de Camps es van vendre Baussitges al senyor Carola qui, l'any 1980 –segons informació de veïns d'Espolla–, aconseguia desviar el GR-11. El resultat és una gran marrada que passa pel veïnat dels Vilars. La proposta d'ampliació del camp militar va tenir lloc l'any 1982, quan el nou propietari oferia la finca a l'exèrcit. El Ministeri de Defensa de Narcís Serra va mostrar interès perquè fos un espai d'entrenament de les Companyies d'Operacions Especials (COE). A partir d'aquí, el rumor de l'operació va acabar generant un important moviment social d'oposició capitalitzat per la laeden (Institució Alt Empordanesa de Defensa de la Natura) que es va traslladar al Parlament de Catalunya. Aquesta mobilització ciutadana, coordinada per la CDA (Coordinadora per a la Defensa de l'Albera), i la campanya *Salvem l'Albera* van ser el motor, la palanca de canvi, que va provocar i aconseguir la protecció de bona part de la serralada.

PNIN Albera (1986). Comprèn Requesens, Baussitges i Sant Quirze de Colera. En gris més clar, les reserves naturals parcials (1987). Base original: mapa topogràfic 1:100.000. Espais naturals protegits. Font: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Web: icc.es/vissir3/ [consulta 25.10.2023]

El Paratge Natural d'Interès Nacional de l'Albera va ser creat per la Llei 3/1986, de 10 de març, del Parlament de Catalunya. Gairebé un any després, dos decrets desplegaven la llei protectora. El Decret 101/1987, de 20 de febrer, establia la creació de dues reserves naturals parcials: la reserva natural parcial de la capçalera de l'Orlina, de 395 hectàrees, i la reserva natural parcial de la vall de Sant Quirze, de 580 hectàrees. El Decret 123/1987, de 12 de març, sobre declaració de reserves naturals per a la protecció d'espècies en perill d'extinció, per la tortuga mediterrània, creava la reserva natural parcial de Sant Quirze.¹

La postprotecció

Després del procés tortuós de Baussitges i de la venda fallida (en part per una franja intermèdia de petits propietaris que no volien vendre), la protesta cívica, antimilitarista, nacionalista i ecologista, i del procés final de declaració del Paratge Natural, entre els propietaris va quedar certa ressaca. S'havia viscut un xoc de sensibilitats i interessos. Els defensors de la protecció havien denunciat als propietaris: "és del tot demagògic manifestar que la llei presentada al Parlament suposa la col·lectivització de la terra". La protecció d'espais naturals era un símptoma d'una sèrie de canvis estructurals en diversos àmbits. S'havia produït un canvi de rasant, un gir cultural: el conservacionisme, la societat industrial necessitava espais de redempció i el paisatge forestal havia passat a ser valorat, d'una forma molt més important, per les seves funcions socials, ambientals i estètiques. Enrere quedava el valor econòmic tradicional del bosc i el carbó vegetal com a combustible per a cuinar. Des d'inicis de 1960 el gas butà l'havia substituït, d'una forma bastant dràstica, com el petroli i l'electricitat la llenya per calefacció. S'enfonsava la demanda i molts boscos, especialment alzinars, es deixaven d'explotar. En paral·lel, el boom del turisme, el pla d'estabilització de 1959 i l'inici de l'abandonament dels masos muntanyencs de marcat sentit forestal i pecuari. Començava el camí cap a la terciarització de l'economia. Vist en perspectiva, l'any 1986 va ser una fita important. Es culminava un procés i s'accelerava la cursa cap a la integració als mercats globals. Espanya entrava a la Comunitat Econòmica Europea. El capitalisme neoliberal feia camí.

Els grans propietaris de l'Albera, amb aquesta lògica de baixada de demanda i preus de productes agraris i forestals, havien vist uns rendiments cada vegada més exigus. Una sortida, com hem vist, per rendibilitzar les inversions podia ser vendre Baussitges al Ministeri de Defensa. Però la protecció i la declaració del PNIN, en general i –especialment– en els primers anys, no va ser ben rebuda pels propietaris. La digestió va ser pesada, difícil. Es va viure com una restricció, un constrenyiment i una limitació al seus drets de propietat (per exemple, l'article 32 de la Llei 12/1985 d'espais naturals reconeix el dret de templeig i retracte). I no només per ells, sinó per tota la població rural. Els locals, diferents usuaris del bosc, també ho veien com un factor limitant, amb pors de prohibicions i controls governamentals. Havien canviat moltes coses. Hi havia dubtes sobre la protecció i la salvaguarda. I se'n prenia consciència. Miquel Esteba, un dels socis de la muntanya de Requesens, ho expressava en el pròleg d'un llibre de Ferran del Campo sobre el castell. Era l'any 1993 i ho indicava d'aquesta forma:

"L'incòmode camí forestal, amb els seus inevitables guals, les barralles i les cadenes, han estat i són una veritable salvaguarda pels boscos i el castell? És suficient la protecció que va fer el Parlament de Catalunya al declarar-lo Paratge Natural d'Interès Nacional? Què cal fer de cares al futur? Són motius de reflexió que interessin a tothom, des de les institucions, als ciutadans i als mateixos propietaris."

A Rabós, pocs anys després de la protecció de l'espai natural, es produïa un fet significatiu. Mentre Sant Pere de Rodes era un focus atractiu, ja l'any 1930 es convertia en monument històric nacional espanyol, el monestir de Sant Quirze de Colera, anomenat *el convent*

pels rabosencs, quedava apartat, lluny, però no fora dels focus de les crítiques del seu abandonament i les campanyes per conservar-lo. A final de la dècada de 1970 i principi de la de 1980 era conegut, en molts cercles de la comarca, com *la vergonya de l'Empordà*. Tot això explica, en bona part, que l'any 1994 la família descendent dels Nouvilas, davant la impossibilitat de realitzar-hi inversions, donessin el monestir a l'Ajuntament de Rabós. Ho feien al municipi, honoríficament, a canvi de la simbòlica xifra de mil pessetes. Eliseu Puig, exalcalde, ho explicava satisfet. El Departament de Cultura, la Generalitat, va quedar fora de les travesses. L'any 1995 es va crear un patronat que, amb el temps, ha anat perdent ímpetu.

Conclusions

Aquestes dialèctiques, en uns processos de llarga durada, permeten veure les relacions de propietat i part del seu procés de construcció social. Els episodis sobre la discussió dels límits entre parròquies, l'intent de controlar o protegir les terres per evitar aprofitaments col·lectius, a través de bans de la Reial Audiència o amb anuncis als butlletins, són reflex d'una societat rural dinàmica i complexa, i exemple de les tensions a l'entorn de l'aprofitament i el control dels recursos naturals. Ho hem vist de forma succinta. Els comtes de Peralada, els marquesos de Camps o la família Nouvilas van defensar uns drets de propietat que, al llarg de generacions, van ser posats constantment en qüestió.

A mitjan dècada de 1980 es modula cap a la protecció d'uns espais boscosos emblemàtics. Els propietaris van haver d'acceptar la nova situació. El context era un altre. I, per mantenir les finques, podien arribar ajudes públiques. Des de llavors, des d'aquesta entrada en escena de l'interès general, s'ha produït una certa patrimonialització pública. Les dinàmiques i les relacions de propietat en aquesta part de Pirineu empordanès són les d'uns propietaris que es mouen entre la idea de propietat privada, la declinació cap al turisme rural, les subvencions, els diferents graus de qualitat ambiental i realitats diverses que, més enllà de les limitacions d'entrada al medi natural, s'articulen des d'accessos oberts a situacions de tancament de terres i camins.

Bibliografia

- BADIA-HOMS, Joan i FINA FIGUERAS, Ramon (2006) "Els masos de Sant Quirc de Colera (segles XVI-XIX) segons un escrit inèdit de Josep-Anton de Nouvilas i de Quintana", dins Martine CAMIADE (dir.) *L'Albera. Terra de pas, de memòries i d'identitats*, Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan, Institut Franco-catalan Transfrontalier, p. 97-108.
- BASSEGODA, Enric (1999) "La delimitació de Requesens i Espolla en dos documents de l'Arxiu Municipal". *La Verna, Revista d'Espolla*, núm. 13 (20 gener), p. 11.
- BERNILS VOZMEDIANO, Josep Maria (1985) "Els ecologistes empordanesos, contra propietaris de l'Albera". *Los Sitios, Diari de Girona*, 8 novembre, p. 13.
- CÁRDABA, Marciano (2002) *Col·lectivitats agràries a les comarques de Girona, 1936-1939. Pagesos i revolució a Catalunya*. Girona: Associació Història Rural i Centre de Recerca d'Història Rural (UdG).
- CÁRDABA, Marciano (2003) "La secció de treball col·lectiu d'Espolla, 1936-1939". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 36, p.163-176.
- CASADO DE OTAOLA, Santos (2010) *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*, Madrid: Marcial Pons.

- CONGOST COLOMER, Rosa (1981) "Notes sobre la propietat de la terra a les comarques gironines durant la segona meitat del segle dinou". *Estudi General*, núm. 1, p. 211-221.
- CONGOST COLOMER, Rosa (1983) "Las listas de los mayores contribuyentes de 1875". *Agricultura y sociedad*, núm. 27, Abril-Junio, p. 289-375.
- CONGOST COLOMER, Rosa (1990) *Els propietaris i els altres*, Vic: Eumo.
- CONGOST COLOMER, Rosa (1998) "Presentació. El pairalisme. Reflexions sobre una paraula, un concepte i dues conjuntures". *Estudis d'història agrària*, núm. 12, p. 7-16.
- CONGOST COLOMER, Rosa (2007) *Tierras, leyes, historia. Estudios sobre "la gran obra de la propiedad"*, Barcelona: Crítica.
- COMISSIÓ D'INCENDIS DE LA IAEDEN (1986) "Els incendis de l'Albera". *Revista de Girona*, 1986, núm. 117, p. 50-56.
- COORDINADORA PER A LA DEFENSA DE L'ALBERA (1986) "Salvar l'Albera". *Revista de Girona*, 1986, núm. 117, p. 21-23.
- COORDINADORA PER A LA DEFENSA DE L'ALBERA (1986) "Cal protegir l'Albera". *Revista de Girona*, 1986, núm. 117, p. 24.
- ESTEVE CAIRETA, Miquel (1993) "Pròleg" dins DEL CAMPO JORDÀ, Ferran, *El castell de Requesens*, Figueres: Brau Edicions.
- FITA, Fidel i VILANOVA, Juan (1890) "Espolla y Colera. Antigüedades protohistóricas e históricas de aquella región pirenaica en la provincia de Gerona". *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Tomo 17, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2005.
- FEDERACIÓ D'ENTITATS EXCURSIONISTES DE CATALUNYA (1989) *Senders de Gran Recorregut, GR 11. Fascicle 3r: Molló-Albanya-La Jonquera-Cap de Creus*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SAGUER HOM, Enric (coord.) (2011) *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona*, Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- SERRANO JIMENEZ, Lluís (2015) *Els tancaments de terres a la Catalunya del segle XIX*, Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona.
- SERRANO JIMENEZ, Lluís (2017) "Caza y cerramientos de tierras en la Cataluña del siglo XIX", dins Daniel MARINO, María Fernanda BARCOS i María Sol LANTERI (coords.), *Tierra, agua y monte. Estudios sobre derechos de propiedad en América, Europa y África (siglos XIX y XX)*. Buenos Aires: Teseo, p. 161-193.
- SERRANO JIMENEZ, Lluís (2018) "L'exèrcit a l'Albera: del canvi de paisatge al tancament de terres", dins Cristina MASANÉS, Imma PARADA, Jordi PUIG, Miquel SÁNCHEZ (coords.), *Escola de radicals: quaranta anys defensant el territori de l'Empordà*, Figueres: Brau, p. 175-186.
- VIÑAS, Enric (1985) "Fitotaxonomia de la Serra de l'Albera". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 18, p.13-29.

Nota

1- L'any 1992, amb la informació naturalista que es tenia fins aquell moment, es va definir el Pla d'espais d'interès natural (PEIN), que va afectar molts més propietaris. A l'Albera es va aconseguir protegir unes 9.000 hectàrees. Dècades més tard, la Unió Europea va advertir que la protecció era insuficient i l'any 2006 es va ampliar l'àrea amb la figura de Xarxa Natura 2000 (ZEPA, zona d'especial protecció per les aus, i LIC, lloc d'interès comunitari) i, amb un total de 16.000 hectàrees protegides.

